

KUR'ÂN'A DAİR ESERLER

- I -

Ahmet BULUT*

الخلاصة

توجد في هذه الدراسة كتب و رسائل لغريب القرآن و وجوه و نظائره و لغاته و معانيه بحسب سيرها التاريخي من العصر الأول الهجري الي زماننا.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Kur'ân'a dair eserler ele alınmıştır. Garîb, vücûh, nezâir, lûgat konularındaki eserlerle birlikte, dil açıklamalarına dayanan genel tefsirler, belirli bir konuyu esas alan izahlar, mefhûm tahlilleri üzerindeki çalışmalar tarihî bir seyir içerisinde takdim edilmiştir.

"Garîb" diye ifade ettiğimiz, Kur'ân'daki zor anlaşılan kelimeler, hem lafız hem de mânâ yönüyle karşımıza çıkar. Arapçanın değişik lehçelerinden gelen ve diğer dillerden arapçaya giren veya eski bir maziden beri birlikte kullanılagelen kelimeler (muarreb), Kur'ân'ı anlamak isteyen için bir problemdir. Bazan da kelime, cümle içerisinde kullanılırken mânâsı da açık anlaşılır olmaktan uzak bulunabilir. Garîb grubuna zamanla, müfret olarak fiil ve ismin haricinde edatlar ve ifade tarzları yani cümle kısımları ve cümleler de girmiştir.

Garîb kelimeler için en önemli kaynak Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdir. Eğer o dönemdeki birikim sağlam olarak bize ulaşmasa idi, bu problem, hakikaten "Kur'ân'ın anlaşılmasında" bir takım zorluklar meydana getirirdi. Bu sebeple, Hz. Peygamber (A.S.V.) "Kur'ân'ın mânâsını anlayınız ve gariblerini araştırınız" buyurmuştur.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı

Vucûh konusu ise, bir kelimenin Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde ibarenin gelişine göre, diğer bir tabirle "sibâk" münasebeti içerisinde kazandığı farklı anlamlardır. Bu konu, Kur'ân'ı okuyan kişide güçlü bir zeka, derin bir nüfûz kabiliyeti ister. Müfessirin rahatça hareket etmesine imkan verir. Bu sebeple vucûh konusu, mânâ açılımının en önemli yollarından biridir.

Vucûhu'l-Kur'ân çalışmalarının doğuş sebeplerinden en önemlisi, kanaatimce, hicrî I. asırdaki siyasî ve akîdevî mezheplerin Kur'ân'ı kendi kanaatlerinin yorum merkezi durumuna sokmalarındır. Bu konu, erken bir dönemde ciddi bir ihtiyaçla başlamıştır.

Nezâir, aynı anlama gelen kelimelere verilen genel bir isimdir. Bir mefhumu geniş anlamda bilmek, konuların sınırını tayin etmek noktasından, nezâir konusundaki bilgi Kur'ân sistematîği için lüzumludur. Kavram tahlilleri için bir ihtiyaçtır.

Maâni'l-Kur'ân'lar, eldeki bu isimle anılan eserler nazara alınacak olursa, daha ziyade dil ağırlıklı tefsirlerdir. Bunlar lüzum ve ihtiyaç ile müellifin meyli ve sahasına göre dil veya nahiv ağırlıklıdır. Bunların müttekâmil şekilleri, kıraat, esbâbu'n-nuzûl, nâsîh ve mensûh, tenâsubu'l-âyât, müşkil, mütesâbih, ahkâm ve diğer konuları ihtiva ederler. Açıkcası, normal bir tefsirden farklı değillerdir.

Maâni'l-Kur'ân konusunda zikredilebilecek bir husus da İbnu'n-Nedîm'in el-Fihrist'indeki taksime göre, muhtelif hususlarda Kur'ân'a dair yazılan eserler, meselâ i'câzu'l-Kur'ân bu gruba girer (ma'ânin şettâ fi'l-Ḳur'ân).

Garîbu'l-Kur'ân'la başlayan lugavî tefsirler, zamanla sûre tertibinden çıkarak alfabetik tertiplere uygun bir veche kazanmıştır. Büyüyerek gelişen bu konu, lugatu'l-Kur'ân, mufredâtu'l-Kur'ân, mu'cemu'l-Kur'ân, lisânu'l-Kur'ân, kâ-mûsu'l-Kur'ân ünvanlarıyla müstakîl eserlere ulaşmıştır. Arapçadan; arapça, türkçe, ingilizce, almanca, latince, orduca, endonezyacaya kadar bir takım dillerde sözlükler hazırlanmıştır. Alfabetik sözlüklerin yapımı, kullanılış kolaylığı sağlamak içindir.

Mîlâdî XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batıda Kur'ân araştırmaları hızlanmış ve ilk faaliyetler, Kur'ân'daki bazı hususlar ve konularla ilgili araştırmalarla başlamıştır. Batıdaki çalışmalar, Kur'ân için sözlükler, indeksler, terim ve kavram fihristleri gerektirmiştir. Batı, genellikle, Kur'ân'ın umûmunu ele alan çalışmalar yerine konulu çalışmaları esas almıştır.

Bunlar için, Kur'ân'daki büyük temler (major themes), tahlîlî rehberler (analytical guides), terimler diğer adıyla ıstılahlar (terms), yabancı dildeki kelimeler (foreign vocabularies), isimler ve ıstikakları ile coğrafî malzeme (names and their derivatives, geographical materials), bazı semboller (symbols), eş ve farklı anlamlı kelimeler (synonyms, homonyms), fikir (concept) analizleri, belirlenmiş âyetlerin manalarını (meanings) tesbit, araştırma ve kaydetme yolları takip edilmiştir.

Hazırlanan sözlükler (lexicons, dictionaries, glossaries) den sonra, bilhassa Batı, günümüzdeki Kur'ân araştırmalarının yönünü "temle ilgili târihî semantik tahlillere (thematic historical semantic studies)" kaydırmış bulunmaktadır.

Yukarıda zikredilen ve Batıda yapılan araştırma çeşitleri, müslümanlardaki zafiyetler de ilave edilince, İslâm dünyasındaki fikrî karışıklıkların merkezi olmuştur. Mevcut yönü, başka hedeflere kanalize etmek gibi gayeler güdülerek hazırlanan bu faaliyetler, İslâm dünyasındaki bazı şokların sebebidir.

İslâm dünyası, bu yeni gelişimin içerisinde yerini alarak tefsir çalışmalarında tem ve semantik tahlillere girmeye başlamıştır. Konulu tefsir çalışmaları olarak mütalaa edeceğimiz, bahsedilen bu husus, İslâm dünyasında yeni ve ikinci bir atılımla desteklenmek istenmektedir.

Bilim, san'at, teknoloji geriliğini telafi için bir dinamik güce ihtiyaç duymuş ve Kur'ân'ın ilmi teşviki, kozmik ayetlerin varlığı bu yeni çalışmaların merkezi olmaya başlamıştır. Bugün, İslâm dünyası, gelişen ilmî faaliyetlere, İslâm medeniyetinin mazideki parlak dönemlerinin absorbe ettiği bir yaklaşımla, insanını hazırlamak gereğini duymaktadır. İnanç ve yaşanan global hayatla uyum bu yeni faaliyetlerin hedefidir.

Kur'ânî ilimlerin her birinin doğuşunun gerçek bir sebebi vardır. Bunu, İslâm dünyasındaki fikrî, ictimâî, iktisâdî ve siyâsî sebeplerde aramak gerekmektedir.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde yardımlarını esirgemeyen TDV İslâm Ansiklopedisi, OIC IRCICA, Kültür Bakanlığı Süleymaniye Kütüphanesi idareci ve personeline teşekkür ederim Özellikle araştırma izni vererek tamamlamaya vesile olan İlâhiyat Fakültesi Sayın Dekanı Prof. Dr. Coşkun Ak'a teşekkürlerimi burada zikretmeyi bir borç bilirim.

HÜVİYİYETİ BELİRLİ ESERLER

Bu bölümde, Kur'ân'ın garîb, lugât, muarreb, vucûh, eşbâh, nezâir, müccem, maânî konularıyla ilgili eserler en eski mahsullerinden başlayarak zikredilecek ve milâdî XIX. asrın ikinci yarısından itibaren gelişen mânâya dönük tefsir faaliyetlerinin bir seyri de bu çalışmada yer alacaktır.

Kur'ân, Peygamberlere ve Peygamberimize (A.S.M.), vazife olarak, "belâğ" (:tebliğ, vahyi insanlara duyurma ve anlatma) ve 'tebyîn' (: açıklama) i zikretmektedir (Âlu'İmrân 3/20; el-Mâ'ide 5/67, 92, 99; er-Ra'd 13/40; en-Nahl 16/35, 82; en-Nûr 24/54; el-Ankebût 29/18; eş-Şûrâ 42/48; et-Tegâbun 64/12. İbrâhîm 14/4; en-Nahl 16/44, 64).

"Hz. Peygamberin (A.S.M.) Kur'ân'ı açıklaması ise, mücmeli beyân, umûmî hükümleri tahsîs, mutlaka takyîd, mübhemi ta'yîn müşkili tavzîh, neshe işaret,

kelimelerin lugavî delaletlerinin genişliğini göstermek sûretiyle İslâmî mânâlarını ifade etmek, maksûdun ta'yîni için bazı lugavî izahlarda bulunmak, garîb kelimelerin üzerinde durmak, edebî incelikleri muhtevî âyetlerin hedeflerini bildirmek, âyet metnine kısa ve açıklayıcı ilaveler yapmak sûretiyledir. Tavsîf, tasvîr, temsil yolunu kullanarak ve Kur'ân'da mücmel bırakılmış kıssalar hakkında tafsilat vererek açıkladığına çokça rastlanmaktadır. İnsanları irşad, tergîb ve terhîb gayesiyle ahlâkî, gaybî ve uhrevî hayata ait bir çok âyetleri de tefsir etmiştir.

Resûlullâh'ın (A.S.M.) tefsirleri, hiç denecek kadar az değil, azımsanmıyacak kadar çoktur. Bununla beraber Kur'ân'ın hemen hemen tamamını tefsir ettiği iddiası kabul görmemektedir. Çünkü, Resûlullâh'ın (A.S.M.) tefsirinin gayesi, sadece âyetlerin maksadının anlaşılmasıdır. Nitekim, sahabenin de Kur'ân'ı okumak ve anlatmaktan gayesi, onun tatbik edilmesidir." Bu konuda yapılmış ciddi bir çalışma için bk. Suat Yıldırım, Peygamberimizin Kur'ânı Tefsiri, İstanbul, 1983, Kayıhan Yayınevi. Yukarıdaki ifadeler bazı tasarruflarla bu eserden alınmıştır.

Hz. Peygamber'den (A.S.M.) sonra, Kur'ân tefsirinde 'Abdullâh b. Mes'ûd (-32/652), Hz. 'Alî (-40/661), 'Abdullâh b. 'Abbâs gibi bazı sahâbîler temâyüz etmişlerdir. Sahabeler içerisinde, bize kadar eserleri gelen 'Abdullâh b. 'Abbâs'tır.

1. 'ABDULLÂH B. 'ABBÂS b. 'Abdi'l-Muṭṭalib b. Hâşim b. 'Abdi Menâf b. Kuşayy el-Hâşimî el-Ḳureşî el-Mekkî el-Medenî et-Tâ'îfî (Mekke 619 m. - 68/687, 70, 65, 76, 69, 73 Tâif). Hz. Peygamber'in (A.S.V.) amcasının oğlu, Abbâsî imparatorluğunu kuranların cediti, hadis, tefsir, fikh, kıraat, şiir, dil, megazî, eyâmularab sahalârında otorite bir sahâbidir. Ona el-Hibr, Hıbru'l-Umme, el-Bahr, Tercumânu'l-Ḳur'ân, Sulṭânu'l-mufessirîn, Re'îsu'l-mufessirîn denilmiştir. el-'Abâdiletu'l-erba'a'dan biri olup, ehl-i beyte dahildir.

I. Kitâbu garîbî'l-Ḳur'ân/Kitâbu'l-lugât fi'l-Ḳur'ân: Bu eserin yazma nüshalarının üzerinde değişik ünvanlara rastlanmaktadır. Atıf Efendi 2815/8'de "Kitâbu garîbî'l-Kur'ân", Es'ad Efendi 91/3'de "Beyânu lugâti'l-Ḳur'ân", Dimaşk, Zâhiriyye'de. "Kitâbu'l-lugât fi'l-Ḳur'ân", Dublin, Chester Beatty 4263'de "Lugâtu'l-Ḳur'ân" tarzında geçmektedir.

Aynı eserin bu değişik isimlerle nakledilmesi sebepsiz değildir.

Kur'ân'ın zor anlaşılan veya bilinemeyen kelimelerini ihtiva ettiği için isimde "garîb" kelimesi kullanılmıştır. Bu gariblerin doğuş sebebi ise, kelimelerin Arap dili lehçelerinde bulunuşu ve diğer dillerle arapçanın kullandığı müsterek kelimelerdir. Bu eser, gariblerin menşeiini - metne göre - Arap lehçelerine ve diğer dillerle olan ortaklığına bağlar. O dönemin şartlarında, her mü'min, bütün kabilelerin lehçelerine hâkim değildi ve kültür seviyeleri de farklıydı. İbnu 'Abbâs'm bize ulaşan bu kitabı, gariblerin hangi lehçe ve dillerde olduğunu göster-

mesi sebebiyle, "luġatü'l-Ķur'ân, "el-luġât fi'l-Ķur'ân" şeklinde ifade edilmiştir. Sonraki bir isim olarak da 'sözlük' anlamında "luġatu'l-Ķur'ân" denilmiştir.

Muhteviyâtında şu lehçe ve diller bulunmaktadır:

el-^cAmâlika, ^cÂmir b. Sa^csa^ca, Baĥr, Benû Ĥanîfe, Ceys, Curhum, Cuzâm, Enmâr, Eş^câr, el-Evs, el-Ezd, Ezdşenû'e, Gassân, Gaġafân, Ĥadramevt, Has^cam, Ĥazrec, el-Ĥicâz, el-Ĥimyeriyye, Ĥuzâ^ca, Ķays b. ^cAylân, Kinâne, Kinde, Ķureys, Laĥm, Medyen, Mez^{hic}, Sa^cdu'l-^caşîre, Sebe', Sedûs, Sekîf, Se^cleb, Tay', Temîm, ^cUmân, el-Yemen.

Luġatu Berber (berberîce), luġatu'l-Furs (farsça), el-ĥabeşîyye (habeşçe), el-ibrânîyye (ibrânîce), luġatu'l-Ķıbt (kıbtîce), en-nebatîyye (nebatîce), luġatu'r-Rûm (rumca), luġatu's-Sîn (çince), es-suryânîyye (süryânîce).

Atf Efendi 2815/8; 102^a-107^a, 8/14. asır, nesih.

Es'ad Efendi 91/3; 104^a-112^b, 949 h., talik.

Dublin, Chester Beatty 4263; 9 yk., 875 h.

Dimaşk, Dâru'l-kutubi'z-zâhiriyye (GAS I, 28).

Yazmaların rivayet zincirleri:

Es'ad Efendi (104^b):

İbnu ^cAbbâs-^cAġâ'-^cAbdu'l-Melik b. Cureyc - Aĥmed b. Muĥammed b. Sa^cid b. Ebân el-Ķureşî mevlâ ^cUşmân b. ^cAfevân el-Muĥrı' mu'eddibu Ca^cfer b. Meslemc-Ebu'l-Ĥasan ^cAlî b. Ebî ^cAlî el-Muĥrı' el-Ķureşî el-Hemedânî-Muĥammed b. Yahyâ b. ^cİsâ b. ^cUbeydefî (bi-Ķazvîn)-Ebû ^cAmr ^cUşmân b. Mûsâ (b.) Muĥammed-Ebû Bekr el-Ķabbâb ^cAbdullâh b. Muĥammed.

Sonu (112^b): Kitâbu luġâtî'l-Kur'ân el-mervîyyetu ^can İbni ^cAbbâs-raġıyal-lâhu te^câlâ ^canhumâ-, te'lifu Muĥammed b. ^cAlî b. el-Muzaffer el-ma^crûf bi'l-Vezzân el-Ĥanefî-rahimehullâhu te^câlâ-.

Atf Efendi (102^{a-b}):

İbnu ^cAbbâs-^cAġâ'-^cAbdu'l-Melik b. Cureyc-Ebû Ca^cfer b. Eyyûb el-Muĥrı'-Aĥmed b. Muĥammed b. Sa^cid b. Ebân el-Ķureşî-el-Ĥuseyn b. Muĥammed-Ebu'l-^cAbbâs Aĥmed b. ^cUbeyd- Ebû Aĥmed ^cAbdullâh b. el-Ĥuseyn b. Hasnûn el-Muĥrı'-Ebû Muĥammed İsmâ'îl b. ^cAmr b. İsmâ'îl el-Muĥrı' (bi-Mışr) = eş-Şeyĥ el-Ĥâfiẓ Ebû Tâhir Aĥmed b. Muĥammed b. Aĥmed b. Muĥammed es-Selefi el-İsbehânî ve eş-Şihâb Ebû ^cAbdillâh Muĥammed b. Yûsuf el-Ġaznevî-eş-Şeyĥ el-Fakîh el-İmâm Ebû ^cAbdillâh Muĥammed b. ^cAbdi'l-Ġaffâr İbni Ebî Nasr b. Aĥmed el-Maĥdisî (receb ayı başı 603)-eş-Şeyĥ el-Fakîh el-İmâm Reşîduddîn Ebû Muĥammed b. ^cAbdi't-Ĥâhir b. Neşvân b. ^cAbdi't-Ĥâhir el-Muĥrı' (bi'l-Medîneti'l-vezîriyyeti's-şafeviyyeti's-sa^cideti'l-maĥrûse Zemîra).

Dublin, Chester Beatty nüshası ise, Muĥammed b. ^cAlî b. el-Muzaffer el-Vezzân (h. 4. asrın sonları ve 5. asrın başında yaşadığı) a nisbet edilir.

Dimaşk, Zâhiriyye nüshası ise, Ebû Ahmed ʿAbdullâh b. el-Huseyn b. Hasnûn el-Muḳrî' (-386/996)'ye nisbet edilmektedir (GAS I, 28, 45).

Netice olarak:

a) İsnad zincirlerindeki, "İbnu ʿAbbâs-ʿAṭâ-ʿAbdu'l-Melik b. Cureyc" silsilesi aynıdır.

b) Es'ad Efendi nüshası ile Chester Beatty nüshası aynı kanaldan gelmektedir.

c) Atif Efendi nüshası, Zâhiriyye nüshasıyla müşterek rivâyet zincirine sahiptir. Zira, Zâhiriyye nüshasındaki son zat, yani "Ebû Ahmed ʿAbdullâh b. el-Huseyn b. Hasnûn el-Muḳrî' ", Atif Efendi nüshasındaki rivâyet zincirinde sekizinci zattır. Açıkcası, bu iki nüsha aynı isnada sahibidir.

d) Metin İbnu ʿAbbâs'a aittir.

Bu eser neşredilmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır:

Dimaşk, Zâhiriyye nüshasından neşir: K. el-luġât fi'l-Ḳur'ân, tahkik: Şalâhuddîn el-Muneccid, Kahire, 1946. Hakkında tanıtma yazısı; Anton Spitaler, Şalâhuddîn al-al-Munaġġid, İbn Hasnûn: Kitâb al-luġât fi'l-Qur'ân, Kairo, 1946. Oriens, 2, 1949, 173-176. RAAD, 22, 1947, 164 (GAS I, 28). İkinci tab'ı, el-Luġât fi'l-Ḳur'âni'l-kerîm, rivâyetu İbni Hasnûn, bi-isnâdihi ilâ İbni ʿAbbâs, tahkik: Şalâhuddîn el-Muneccid, Beyrut, 1972, Dâru'l-kutubi'l-cedîd; üçüncü tab'ı, aynı ünvan, muhakkik, yer ve basımevince 1389/1978'de yapılmıştır.

Es'ad Efendi ve Atif Efendi nüshaları: Ahmet Bulut, ʿAbdullâh b. ʿAbbâs ve Garîbu'l-Kur'ân'ı, İstanbul, 1976; Bursa, 1986. Bu yazma nüshalardan bir tenkitli metin hazırlanmış olup, ayrıca İbnu ʿAbbâs'ın hayatı, ailesi, şahsiyeti, ilmî çalışmaları ve bu çalışmaların intikâli hususunda bilgi verilmiştir (I-VII, 30, 36 s.). Prof. Dr. İsmail Cerrahoġlu, Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan rivayet ettiği Garîbu'l-Kur'ânı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXII, 1978, 17-104. Bu çalışmada, ʿAṭâ' b. Ebî Rebâh (-114/732, 115)'ın kimliği, şahsiyeti, ilmi ve fazileti ile garîbu'l-Kur'ândan bahsedilir. Es'ad Efendi ve Atif Efendi nüshaları ile Ebû ʿUbeyd el-Ḳâsım b. Sellâm'ın "Luġâtu Ḳabâili'l-ʿArab"ının metni, aynı sahifede ayrı ayrı verilerek karşılaştırma yapılır. Sonda ise (s. 102-104), Ebû ʿUbeyd'deki fazlalıklar belirtilmektedir (17-24, arapça metin 25-104 sahifeler).

Diğer çalışmalar: A. Rippin, Ibn 'Abbas's al-Lughât fi'l-Qur'ân, BSOAS 44, 1981, 15-25. Aynı müellifin, Ibn 'Abbâs's Gharîb el-Qur'ân, BSOAS 46, 1983, 332-333.

II. Mesâ'ilu Nâfi' İbni'l-Ezrak

Kur'ândaki garîb kelimelerle ilgili sorulan suallere İbnu ʿAbbâs, eski Arap şiirinden beyitler okuyarak cevap veriyordu. Maksudı ise, Kur'ân âyetleri-

nin iyi anlaşılması idi. İbnu 'Abbâs'dan yapılan bu tarzdaki bir çok rivayet bizlere ulaşmıştır. İşte, bunlardan müstakil bir eser halindeki birisi, Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî el-Hanzalî (-65/683-4, 64)'nin sorduğu sorulara şiirle istihâd edilerek verilen cevapları ihtivâ etmektedir.

İbnu'l-Enbârî, Kitâbu'l-vaqf ve'l-ibtidâ'da, Meymûn b. Mihrân-Muhammed b. Ziyâd el-Yeskurî-Mucâhid b. Şucâ'-Ebû Şalîh Hudbe b. Mucâhid-Muhammed b. 'Alî b. el-Hasan b. Şekîk-Bişr b. Enes tarikiyle, bu Mesâ'il'den bir parçayı zikreder.

et-Taberânî ise, el-Mu'cemu'l-kebir'inde ed-Ḍahhâk b. Muzâhim-Cuveybir tarikiyle bir kısmını verir.

Ayrıca el-Muberrred'in el-Kâmil'inde ve Ebû 'Ubeyd'in Fedâ'ilu'l-Kur'ân'ında da bulunmaktadır.

es-Suyûtî de el-İtkân'ında (en-Nevu's-sâdis ve's-ş-şelâsûn fî ma'rifeti ğarîbi-hî), sahih bir tarikle, 189 kadar sual ve cevabını zikreder. On küsur kadar sual ve cevabın, çok bilinen ve meşhur olduğundan bahisle, el-İtkân'a almadığını beyan eder.

Yazmaları:

Dimaşk, Dâru'l-kutubi'z-zâhiriyye, 'âmm 3849; 108^a-119^a, 4/10. asır.

Kahire, Tâl'at, mecmû'a 266; 1-33yk., yeni bir nüsha.

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mısriyye, mecmû'a 166 m.; 132^a-143^b, 1205 h.

Berlin 683; 93-101 yk., 1060 h. (GAS I, 27).

Süleymâniye, Şhid Ali Paşa.

Bu eser neşredilmiştir:

'Â'işe 'Abdi'r-Rahmân Bintu's-Şâtî', el-İ'câzu'l-beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilu İbni'l-Ezrak, Kahire, 1987, Dâru'l-me'arif (2. tab'ı). Bu kitabın 287-616 sahifeleri arasındadır. 189 sualin ve verilen cevaplarının izahıdır. Daha açık bir ifadeyle, "Mesâ'il", nâşire tarafından burada hem metni hem de kendi yaptığı şerhlerle neşredilmiştir.

Ayrıca el-İtkân'daki kısım, alfabetik tertibe konulup basılmıştır: Muhammed Fu'âd 'Abdi'l-Bâkî, Mu'cemu ğarîbi'l-Kur'ân mustahracen min Şahîhi'l-Buḥârî, Beyrut, 1950, Dâru'l-ma'rife li't-tıbbâ'ati ve'n-neşr. "Mesâ'il", 234-292 sahifeleri arasındadır.

Mesâ'il'in, İbnu'l-Enbârî, et-Taberânî, el-Muberrred, Ebû 'Ubeyd'in eserlerinde parçalar halinde bulunması sebebiyle buralarda basılı olduğu, ayrıca es-Suyûtî'nin el-İtkân'ında da en geniş şekilde var olduğunu burada belirtelim (Kâhire, 1287, el-Maṭba'atu'l-mûseviyye, 1318, el-Maṭba'atu'l-ezheriyye).

III. Kitâbu vucûhi'l-Ḳur'ân/ K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir

İbnu 'Abbâs'ın vucûhu'l-Ḳur'ân'a dair eseri bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. el-İmâm Ebû 'Abdîr-Raḥmân İsmâ'îl b. Aḥmed eḍ-Ḍarîr en-Nisâbûrî el-Hîrî (-430/1039), K. vucûhi'l-Ḳur'ân'ının Mukaddimesinde (3^a) der ki: "Bu kitapta, vucûhu'l-Ḳur'ân'ı zikrettim. Bu (tarz) tasnifte önde gelen(ler), 'Abdullâh b. 'Abbâs -radiyallâhu 'anhu-, sonra Muḳâtil, sonra da el-Kelbî'dir":

ذَكَرْتُ فِي هَذَا الْكِتَابِ وَجْهَ الْقُرْآنِ وَالسَّابِقِ بِهَذَا التَّصْنِيفِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ثُمَّ مَقَاتِلٌ ثُمَّ الْكَلْبِيُّ.

(bk. Yahyâ b. Sellâm, K. et-teşârif, tahkiki yapan Hind Şelebî'nin yazdığı "Muḳaddime", s. 28).

el-Vucûh ve'n-nezâ'ir'e dair bir kitap, İbnu 'Abbâs'tan rivayetle, 'İkrime b. 'Abdillâh el-Medenî (-105/723)'ye nisbet edilmektedir. Yine aynı konuda, İbnu 'Abbâs'tan rivayet edilen bir kitap, 'Alî b. Ebî Ṭalḥa el-Hâşimî (-143/760)'ye nisbet edilmektedir. İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e'yuni'n-nevâzir fi ilmi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir adlı eserinde (s. 82) şu ifadeyi kullanır.

قَدْ نَسِبَ كِتَابَ فِي "الْوَجْهِ وَالنَّظَائِرِ" إِلَيَّ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا وَكِتَابَ آخَرَ إِلَيَّ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ.

Bu ibareyi Katip Çelebi, Keşfu'z-zunûn'unda (II, 2001) aynen vermektedir.

IV. Şahîfetu 'Alî b. Ebî Ṭalḥa

'Alî b. Ebî Ṭalḥa (-143/760-1)'nın İbnu 'Abbâs'tan yaptığı rivayetleri ihtiva eden "Şahîfetu 'Alî b. Ebî Ṭalḥa" bugün bir müstakil metin halinde elimizde mevcut değildir. eṭ-Ṭaberî'nin tefsiri ve el-Buḥârî'nin Şahîh'inde dağınık halde bulunmaktadır.

Bu "Şahîfe", sadece garîbu'l-Kur'ân'a ait bir eser olmayıp anlaşıldığı kadarıyla, geniş ölçüde garîb kelimelerin izahını vermektedir.

el-Buḥârî'nin Şahîh'indeki garîb kelimeler ve verilen açıklamalar istihrac edilerek, alfabetik tertibe konulup neşredilmiştir: Muḥammed Fu'âd 'Abdî'l-Bâkî, Mu'cemu garîbi'l-Ḳur'ân mustahracen min Şahîhi'l-Buḥârî, Beyrut, 1950, Dâru'l-ma'rifet li't-ṭibâ'ati ve'n-neşr; bu tab'ından ofset: İstanbul, 1985, Tebliğ yayınları.

Bu konuda yapılmış bir araştırma: İsmail Cerrahoğlu, Ali b. Ebi Talha'nın tefsir sahifesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVII, 1969, 55-82.

2. °ALÎ B. °ABDİLLÂH B. °ABBÂS b. °Abdi'l-Muttalib ES-SECCÂD (40/660-117/735, 118 Dimaşk, el-Echîr).

Ma°ânî elfâzi'l-°Kur'ân

Kum, Mar°aşı 1127/4; 28b-50b, 1094 h. (Katalog, III, 301'den GAS VIII, 22).

3. ZEYD B. °ALÎ b. el-°Huseyn b. °Alî b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-°Kureşî (79/698-122/740 Kûfe).

Tefsîru °arîbi'l-°Kur'ân (GAL SI, 314; el-A°lâm III, 98).

Berlin 10237; 27-79 yk., 850 h. (GAS I, 557).

San°â', ta'rîh 582; 140 yk. (Fu'âd Seyyid, RIMA 1, 201'den GAS I, 557).

New Haven, Yale University Library L 471; 1-176 yk., 11/17. asır (Leon Nemoy, Arabic manuscripts in the Yale University Library, no: 653; GAS I, 557).

4. Ebû Huzeyfe VÂŞIL B. °ATÂ' el-°Gazzâl (Medine 80/700-131/748).

Ma°ânî'l-°Kur'ân (İbnu'l-Hallikân, Vefeyâtü'l-a°yân, VI, 11; ed-Dâvûdî, Tabakâtü'l-mufessirîn II, 356; el-A°lâm IX, 122; GAS I, 596).

5. Ebû Sa°id EBÂN B. TAĞLİB b. Rebâh el-Bekrî el-Cerîrî (-141/758).

I. °Garîbu'l-°Kur'ân (Keşf II, 1207; el-A°lâm I, 20; GAS VIII, 24; el-Medîni, Mecma'ü'l-muğîs, muhakkikin "Takdîm"i s. 8'de, Yâkût'un Mu°cemu'l-udebâ'sı I, 108'den naklen şu kaydı verir: ... °garîbu'l-°Kur'ân'a dair bir kitab (1 vardır), Şevâhidini şüirden zikretmektedir:

..... كتاباً في غريب القرآن و ذكر شواهد من الشعر.

II. Ma°cânî'l-Kur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtü'l-mufessirîn, I, 1; el-A°lâm I, 20; GAS VIII, 24).

6. Ebu'n-Nađr MUHAMMED B. ES-SÂ'İB b. Bişr b. °Amr b. el-Hâriş EL-KELBÎ el-Kûfî (-146/763), 147).

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetü'l-e°yun.. s., 82).

7. Ebu'l-Hasan MUKÂTİL B. SULEYMÂN b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî el-Horasânî (Belh-150/767 Basra).

I. K. el-lugât fi'l-°Kur'ân (GAS I, 37).

II. K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'ân. Bu eserin ismi şu tarzlarda da verilir: K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir (ed-Dâvûdî, Tabakâtü'l-mufessirîn II, 331); Nezâ'iru'l-°Kur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtü'l-mufessirîn, II, 331); Vucuhû harfi'l-°Kur'ân (GAS I, 37). 185 kelimenin tefsirini ihtiva eder.

Bayezid Umûmî 561; 286 yk., 7/13. asır; mikrofilmi Câmi°atu'd-duveli'l-

‘arabiyye, Ma‘hedu'l-mahtûâtî'l-‘arabiyye, no: 289'ddir (bk. F. Seyyid, Fihrisu'l-mahtûât I, 50; GAS I, 37).

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emânet hazinesi 2050; 176 yk., 10/16. asır (GAS I, 37).

Bu eser üzerinde şu çalışmalar yapılmıştır: el-Vucûh ve'n-nezâ'ir, tahkik, Ali Özek, İstanbul, 1985-87; el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Ḳur'âni'l-kerîm, tahkik, Dr. ‘Abdullâh Maḥmûd Şehhâte, Kahire, 1975/1395, el-Hey'etu'l-mıṣriyyeti'l-‘amme li'l-kitâb.

8. Ebû ‘Âlî EL-HUSEYN B. VÂKID el-Ḳureşî el-Mervezî el-Ḳâdî (-157/774, 159).

Vucûhu'l-Ḳur'ân (ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn I, 160).

9. Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasan b. Ebî Sâre ER-RU'ÂSÎ en-Nîfî el-Kûfî el-Lugavî en-Nahvî (-170/786). el-Kisâ'i ve el-Ferrâ'nın hocasıdır. Kûfe nahiv mektebi alimidir.

K. Ma'âni'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 166, 295; İnbâhu'r-ruvât IV, 107; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 131; Keşf II, 1730; GAS IX, 125).

10. Ebû ‘Abdillâh Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî el-A'‘ver (-170/786).

el-Vucûh ve'n-nezâ'ir

Dublin, Chester Beatty Library 3334; 49 yk., nesih, 533 h. de vefat eden Muḥammed b. Muḥammed hattıyladır. Üzerinde Ahmed Pâşâ el-Cezzâr'ın 1197 h. tarihli vakıf mührü vardır. Mikrofilmi, Riyâd, Mektebetu'l-İmâm Muḥammed b. Su'ûd el-İslâmiyye 2789 F'dedir (Mu'cemu muşannefâti'l-Ḳur'âni'l-kerîm IV, 263).

11. Ebû ‘Abdillâh EL-İMÂM MÂLİK b. Enes el-Ḥimyerî (Medine: 93/713-179/795). Sünnîlerden Malikîlerin imamıdır.

Tefsîru ğarîbi'l-Ḳur'ân (el-A'‘lâm VI, 128; Mu'cemu muşannefâti'l-Ḳur'âni'l-kerîm III, 295).

12. Ebû ‘Abdi'r-Rahmân YÛNUS B. ḤABÎB ed-Ḍabbî el-Başrî en-Nahvî (94/703-182/798, 183, 188).

I. Ma'âni'l-Ḳur'âni'l-kebîr,

II. Ma'âni'l-Ḳur'âni's-şagîr (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 199; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 386; el-A'‘lâm IX, 344).

Bu iki eser tek ünvan altında da zikredilir:

Ma'âni'l-Ḳur'ân (İnbâhu'r-ruvât IV, 77; İbnu Ḥallikân, Vefeyâtu'l-a'yân VII, 245; GAS VIII, 57).

13. Ebu'l-Faḍl el-‘Abbâs b. el-Faḍl el-Enşârî EL-VÂKİFÎ el-Başrî el-Mevsîlî el-Mukri' (-186/802). Abbâsî halifesi er-Reşîd döneminde Musul kadısı idi.

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e'cyun... s., 82; Keşf II, 2001).

14. Ebu'l-Hasan °Alî b. Hamza b. °Abdillâh b. °Usmân el-Esedî el-Kûfî EL-KİSÂ'Î (-189/805, 182, 183 Rey). Kıraat, dil ve nahiv alimidir.

I. K. el-hâ'âtî'l-muknâ bihâ fi'l-Ḳur'ân

II. K. ma°ânî'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 299; İnbâhu'r-ruvât II, 257, 265, 271H; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn I, 402; Keşf II, 1730; el-A'âm V, 93.

15. Ebû Feyd MU'ERRİC b. °Amr b. el-Hâriḡ ES-SEDUSÎ el-°İclî el-Başrî (-195/810, 174, 200'den sonra, Basra). Dil, nahiv ve edebiyatta önde gelen bir alimdir.

K. ġarîbî'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 220; İnbâhu'r-ruvât III, 327, 330; İbnu Ḥallikân, Vefeyâtu'l-a'cyân V, 304; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 341; Keşf II, 1207; GAS VIII, 61).

16. Ebû Zekerıyyâ' YAḤYÂ B. SELLÂM b. Ebî Şa'lebe et-Teymî el-Başrî (Kûfe 124/742-200/815 Kahire).

et-Teşârif (: Tefsîru'l-Ḳur'ân mimme'stebehet esmâ'uhû ve teşarrafet ma°ânîhi.

Kayravan, el-Mektebetu'l-°afîḡa 151 (I. cilt, 28 yk., magribî hat, 4/10. asır), 159 (II. cilt, 32 yk., magribî hat), 169 (IV. cilt, 27 yk., magribî hat); mikrofilmi, Kahire, Dâru'l-kutubî'l-mışriyye 24795 b'dedir (F. Seyyid, Fihrisu'l-maḡtûât I, 160; GAS I, 39; Yahyâ b. Sellâm, et-Teşârif, tahkiki yapan hanımın "Muḡad-dime"si, s. 52-54).

Neşredilmiştir: Ḳaddamet lehû ve ḡaḡḡaḡathu Hind Şelebî, Tunus, 1980, eş-Şirketu't-Tûnisıyye li't-tevzîc.

17. EBU MUḤAMMED Yahyâ b. el-Mubârek b. el-Muġîre el-°Adevî EL-YEZÎDÎ en-Nahvî (138/755-202/818).

Ġarîbu'l-Ḳur'ân (Fehresetu İbni Ḥayr s., 67; GAS IX, 64).

18. Ebu'l-Hasan EN-NADR B ŞUMEYL b. Hareşe b. Yezîd b. Kelşûm el-Başrî el-Temîmî el-Mâzinî (122/740-203/819, 204, 230), Basra, dil ve nahiv mektebi alimidir.

Ġarîbu'l-Ḳur'ân (Keşf II, 1207; GAS VIII, 59).

British Museum 821 (GAL I, 102).

19. Ebu'l-Munzir HİŞÂM b. Muḡammed Ebî'n-Nadr b. es-Sâ'ib EL-KELBÎ el-Baġdâdî (146/764-204/819, 206). Neseb, ahbâr ve eyyâmularabda alim bir zattır.

K. luġâtî'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 438).

20. Ebû 'Alî Muhammed b. el-Mustenîr b. Aḥmed KUTRUB el-Başrî en-Nahvî el-Lugavî (-206/821).

I. K. ma'âni'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 238; İnbâhu'r-ruvât III, 14, 220; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'cyân IV, 213; Taşköprüzâde, Miftâhu's-Sa'âde I, 61; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 255; Keşf II, 1730; el-A'âm VII, 315; GAS VIII, 67).

II. Mecâzu'l-Ḳur'ân (İdâhu'l-meknûn II, 428; GAS VIII, 67).

21. Ebû 'Abdi'r-Rahmân EL-HEYSEM B. 'ADÎ b. 'Abdi'r-Rahmân es-Sa'lebi et-Ṭâ'î el-Buhturî el-Kûfî (114/732-207/822, 206, 209).

K. lugâti'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 169, 451; el-A'âm IX, 115; Mu'cemu muşannefâti'l-Ḳur'âni'l-kerîm, IV, 185).

22. Ebû Zekeriyâ' Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdillâh b. Manzûr EL-FERRÂ' en-Nahvî el-Lugavî (-207/822).

I. K. lugâti'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

II. K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 166, 304; İnbâhu'r-ruvât II, 57, III, 187, IV, 9, 10, 16, 22H; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 367; Keşf II, 1730; yazmaları için bk. GAS VIII, 124-125).

Bu eser neşredilmiştir: Kahire, 1955, I. cilt; 1966 II. cilt; 1972, III. cilt. (Tahkiki yapanlar: I. cilt, Aḥmed Yûsuf Necâtî; II. cilt, Muḥammed 'Alî en-Neccâr; III. cilt, 'Alî Şelebî ve 'Alî en-Necdî). Bu tab'ından ofset olarak, Beyrut 1400/1980, (2. baskı), 1983 (3. baskı) tarihlerinde neşredilmiştir.

a. K. ma'âni'l-Ḳur'ân'dan istihrâc edilerek "K. ḡamâ'iri'l-Ḳur'ân" ünvânıyla bir eser, Ebû 'Alî Aḥmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (-289/902) tarafından kaleme alınmıştır.

b. Ebu'l-Faḍl el-Munzirî (-329/941), el-Ferrâ'nın bu eserine bir "Ziyâdât" yazmıştır.

c. İbnu Durusteveyhi (-347/958) ise, bir reddiye meydana koymuştur: "er-Redd 'ale'l-Ferrâ' fi'l-Ma'âni".

III. K. el-maṣâdır fi'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 304; GAS IX, 133).

23. EBU 'UBEYDE Ma'cmer b. el-Muşennâ et-Temîmî el-Başrî (-209/824), 208, 210, 211, 213). Basralı lugatçilerdendir.

I. K. ġarîbi'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 240; İnbâhu'r-ruvât III, 285; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'cyân V, 238; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 327).

II. K. ma'âni'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 240; İnbâhu'r-ruvât III, 14, 285; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'cyân V, 238; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 237; Keşf II, 1730).

III. K. mecâzu'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 240; İnbâhu'r-ruvât III, 285; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 327; Îdahû'l-meknûn II, 428; Yazmalarını için bk. GAS IX, 66).

Neşredilmiştir: Kahire, 1955; Fuâd Sezgin tahkikiyle Kahire, 1962, 1970, ofset olarak Beyrut 1401/1981.

Yukarıda zikredilen I, II, III nolu eserlerin birbirinin aynısı olup olmadığı konusunda bazı mutâlaalar vardır.

24. Ebû Sa'îd 'Abdu'l-Melik b. Kureyb b. 'Abdî'l-Melik b. 'Alî EL-EŞ-MA'Î el-Bâhîlî el-Başrî (122/740-213/828, 214, 215, 216, 217 Basra). Büyük dil alimlerinden biridir. Ebû Dâvûd ve et-Tirmizî ondan hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Gayet sadûk ve sika bir zattır.

I. Garîbu'l-Qur'ân (Buğye II, 213; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 355).

II. K. lugâti'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

25. EBU ZEYD Sa'îd b. Evs b. Şâbit EL-ENŞÂRÎ el-Başrî (119/737-215/830, 214, 216 Basra). Rivayetinde gayet sika bir zat olup, sadûk ve sâlihtir. Lugat, edeb, nahiv, dil, nevâdir, garîb ve şiir bilgisi derindir. et-Tirmizî ve Ebû Dâvûd ondan rivayette bulundular.

I. K. lugâti'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 169; el-A'âm III, 144; GAS VIII, 79).

II. K. ma'âni'l-Qur'ân (İnbâhu'r-ruvât II, 35; GAS VIII, 79; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 248).

26. Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade el-Belhî el-Mucâşî'î el-Başrî EL-AHFES EL-EVSAT (-215/830, 221, 210).

I. K. garîbi'l-Qur'ân (Keşf II, 1207; GAL I, 105; GAS VIII, 80).

II. K. el-lâmât fi'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 172).

III. K. ma'âni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 166; İnbâhu'r-ruvât III, 14; Keşf II, 1730; GAS VIII, 80). Diğer bir ünvanla: K. tefsiri ma'âni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 236; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn, I, 186; el-A'âm III, 155).

Bilinen tek yazma nüshası, Meşhed, el-Mektebetu'r-Rıdaviyye 1422 (187 yk., 511 h.)'dedir.

Neşredilmiştir: Ma'âni'l-Qur'ân, tahkik; Fâ'iz Fâris, Kuveyt 1400/1979 (I. tab'i, I-II cilt), Dâru'l-kutubi's-sekâfiyye; Kuveyt 1401/1981 (II. tab'i).

27. EBU 'UBEYD el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Horasânî el-Enşârî el-Huzâ'î et-Turkî el-Bağdâdî el-Kûfî el-Harîrî (Herat 157/774-224/838, 223, 222, 230 Mekke). Devrinin imâmı, büyük bir edip, fakîh ve muhaddistir. Kıraat, fıkah,

dil ve şiiire dair pek çok eserin sahibidir. Gayet dindar, ilim sahibi ve zâhid olan bu zat, ahbâr, rivayetlerin değeri, nakillerin sıhhati konularında otoritedir. Uzun süre Bağdad'da kalmış ve Tarsus'ta 18 yıl kadılık yapmış olup, ömrünün sonunu Mekke'de geçirmiştir.

I. K. ğarîbi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168-169, 323; İnbâhu'r-ruvât III, 22; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 34; Keşf II, 1207; GAL I, 107; el-A'clâm VI, 10; GAS VIII, 85).

II. K. ma'ânî'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 323; İnbâhu'r-ruvât III, 14, 22; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 34, 36; GAS VIII, 85).

III. R. fi mâ verede fi'l-Kur'ânî'l-kerîm min luğâti'l-kabâ'il: 'Abdu'l-^cAzîz ed-Dîrîmî (-694/1295)'nin et-Teysîr fi ilmi't-tefsîr adlı eserinin Kahire 1310/1892 tarihli taşbasması, 139-163 s. leri arasında bulunmaktadır. Ayrıca Tefsîru'l-Celâleyn'in Kahire 1937 tab'ı hâmişindedir.

Bu risale, İbnu 'Abbâs'ın K. ğarîbi'l-Kur'ân'ına yapılan bazı ilaveleri ihtiva etmektedir. Bu ilavelerin varlığı - kanaatimce -, risalenin Ebû 'Ubeyd'e isnadına sebep-olmuştur. Metnin karşılaştırılması bu neticeyi vermektedir.

28. Ebû İshâk İBRAHİM B. EBÎ MUHAMMED Yahyâ b. el-Mubârek EL-YEZÎDÎ el-^cAdevî (-225/840).

I. K. el-maşâdir fi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 230; el-A'clâm, I, 84). Süretu'l-hadîd'e kadar yazabilmiştir.

II. K. me'ttefekat elfâzuhû ve'htelefet ma'ânîhi (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 230; el-A'clâm I, 84).

29. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. 'Ubeydillâh b. Sâlim el-Başrî EL-CUMAĦÎ el-Luğavî (150/767-231/846, 232).

K. ğarîbi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 168, 501; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 154; el-A'clâm VII, 16; GAS VIII, 88).

30. EBU 'ABDÎ'R-RAĦMAN 'Abdullâh b. Ebî Muhammed Yahyâ b. el-Mubârek EL-YEZÎDÎ el-^cAdevî el-Baĝdâdî el-Luğavî (-237/851). el-Ferrâ'nın talebesidir.

K. ğarîbi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 231; İnbâhu'r-ruvât II, 151; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 252).

Köprülü 205; 50 yk., 539 h.

Neşredilmiştir: Ğarîbu'l-Kur'ân ve tefsîruhû, tahkik: Muhammed Selîm el-Hâcc, Beyrut 1405/1980, Dâru 'âlemi'l-kutub.

31. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. Yûsuf B. ES-SİKKÎT (186/802-243/857, 244, 246 Baĝdâd). Kur'ân'a dair ilimler, dil ve şiiirde otoritedir. Luğatçilerin Küfiyyûn grubuna dahildir. Bu grubda da nahiv alimleri arasında mühim bir yeri vardır. el-Mutevekkil b. Ca'fer'in müeddibi olup, sika bir râviyedir.

K. garîbi'l-Ḳur'ân (el-A'clâm IX, 255; GAS VIII, 136).

32. Ebû 'Umer ḤAFŞ b. 'Umer b. 'Abdi'l-'Azîz el-Ezdî ed-Dûrî (-246/860). Dönemindeki kıraat imamlarından biriydi. Sika olup, zabt hususunda sağlam bir zattır.

K. me'ttefekât elfâzuhû ve ma'ânîhi mine'l-Ḳur'ân (el-A'clâm II, 291; Mu'cemu muşannefâti'l-Ḳur'âni'l-kerîm IV, 215).

33. Ebû Bekr Muḥammed b. 'Abdillâh EL-VARRÂḲ (-249/863).

K. garîbi'l-meşâhif (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

34. Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Abdillâh b. Ḳâdim el-Kûfi el-Bağdadî (-251/865).

Ḡarîbu'l-Ḳur'ân (İdâhu'l-meknûn II, 146-147).

35. MUḤAMMED B. YAḤYÂ b. Ebî Ḥazm Mihrân EL-ḲATÎ'Î el-Basrî (-253/867).

K. luğâti'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 169-170; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 267).

36. Muḥammed b. el-Ḥasan b. Dînâr EL-AḤVEL el-Kûfi (-259/872).

K. garîbi'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 169, 358; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn, II, 143).

37. İbrâhîm b. Muḥammed b. Sa'dân b. el-Mubârek (-260/874).

K. hurûfi'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 359; GAS IX, 153).

38. Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muslim B. ḲUTEYBE el-Kûfi ed-Dîneverî (213/823-276/889, 270). Sika, dindar, faziletli bir zattır. Dînever kadılığı yapmıştır. Bağdâdiyyûn grubuna dahildir.

I. K. ma'âni'l-Ḳur'ân (ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn I, 245; GAS VIII, 163).

II. K. tefsîri garîbi'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 168; İnbâhu'r-ruvât II, 144; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân III, 42; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn, I, 245; Keşf II, 1204; İdâhu'l-meknûn II, 146; GAL I, 120; el-A'clâm IV, 280; GAS I, 48, VIII, 163).

Yazmaları için bk. GAS VIII, 163.

Neşredilmiştir: Tefsîru garîbi'l-Ḳur'ân, tahkik: es-Seyyid Aḥmed Şâkir, Kahire 1958/1378, 'Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve Şurekâhu; 2. tab'ı ofset sûretiyle, Lübnân (Beyrut), 1978/1398, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye tarafından yapılmıştır.

Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Muṭarrif el-Kinânî (-454/1062) tarafından, İbnu Ḳuteybe'ye ait K. tefsîri garîbi'l-Ḳur'ân'ı ile K. müşkilî'l-Ḳur'ân'ı cem' edilerek "K. el-Ḳurteyn" ünvanıyla bir eser meydana getirilmiştir.

39. Ebû İshâk İsmâ'îl b. İshâk b. İsmâ'îl b. Ḥammâd EL-CEHDAMÎ (-282/895).

Ma^câni'l-Qur'ân (ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn I, 106; Keşf II, 1730).

40. Ebu'l-^cAbbâs Muhammed b. Yezîd b. ^cAbdi'l-Ekber EL-MUBER-RED eş-Ṣumâlî el-Ezdî (210/826-286/899, 285).

I. K. el-ḥurûf (fî ma^câni'l-Qur'ân ilâ Sûreti Ṭâhâ) (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 268; İḍâhu'l-meknûn II, 289; GAS VIII, 98).

II. K. ma^câni'l-Qur'ân. Bu eser "Kitâbu't-tâmm" diye maruftur. (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 267; İnbâhu'r-ruvât III, 251; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 269; GAS VIII, 98).

Bu kitabın metninden bir parça, Berlin, Mq. 125/2 (Ahlwardt no:1013)'de bulunmaktadır (17^b-18^a yk.), bk. GAS VIII, 98.

III. K. maşâdiri'l-Qur'ân (GAS IX, 74).

IV. K. me'ttefeķa lafzuhû ve'htelefe ma^cnâhû mine'l-Qur'âni'l-mecîd (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 175; GAL I, 108; GAS I, 48, VIII, 98, IX, 74).

Bankipore, Oriental Public Library,

Bursa, Ulucâmîi 1268/7,

Köprülü, Ahmed Paşa 327; 202 yk., I. kısım (bk. Catalogue of manuscripts in the Köprülü Library II, 567).

İlk tab'ı, ^cAbdu'l-^cAzîz el-Meymenî er-Râckûtî el-Eşerî tarafından Kahire 1931/1350, el-Matbaatu's-selefiyye'de, ikinci tab'ı ise Ahmed Muhammed Ebî Ra^cd tahkikiyle, yer zikredilmeksizin, 1988'de yapılmıştır.

41. Ebû ^cAlî Ahmed b. Ca^cfer ed-Dîneverî (-289/902).

K. fî ḍamâ'iri'l-Qur'ân (GAS IX, 205).

42. Ebû Ṭâlib EL-MUFADDAL B. SELEME b. ^cÂşım el-Kûfi en-Naḥvî el-Lugavî (-290/903, 291). Şâfiî fakihlerinin en büyüklerinin sonuncusudur.

I. Diyâ'u'l-ḳulûb (fî ma^câni'l-Qur'ân ve garîbihî ve muşkilihî). 20 kusûr cüz' olduğu belirtilmektedir, (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 167, 331; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a^cyân IV, 205; Fehresetu İbni Hayr s. 57; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 328; GAS VIII, 141).

II. K. ma^câni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 167; İnbâhu'r-ruvât III, 306; GAS VIII, 141).

43. Ebu'l-^cAbbâs Ahmed EŞ-ṢA^cLEB b. Yahyâ b. Yezîd b. Seyyâr eş-Şeybânî el-Lugavî (200/815-291/904 Bağdad). Dindar, salih, büyük bir sika zattır. Hıfz, doğru sözlülük, garîb bilgisi ve kadim şii rivayetiyle meşhurdur. Kendisi muhaddis ve kurrâdandır. Zamanında Kûfiyyûnun nahiv ve lugatta imamıydı. Maişeti azdı ve buna kanaat ederdi.

I. K. garîbi'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 335; Taşköprizâde, Miftâhu's-sa^câde I, 181; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn I, 97; GAS VIII, 147).

Halep'teki Kütüphanede 7/13. asra ait bir yazmasından bahsedilir bk. GAS VIII, 147.

II. K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 167, 334; İnbâhu'r-ruvât I, 185; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân I, 104; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 97; Keşf II, 1730; GAL SI, 182; el-A'clâm I, 252; GAS VIII, 147).

44. Ebu'l-Yusr İbrâhîm b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî ER-RİYÂDÎ (-298/911).

Sirâcu'l-Hudâ fî ma'âni'l-Kur'ân ve i'râbihî (el-A'clâm I, 57; yazması olduğundan bahsedilir bk. Mu'cemu muşannefâtî'l-Kur'âni'l-kerîm IV, 212).

45. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed B. KEYSÂN el-Luğavî en-Nahvî (-299/912).

K. ma'âni'l-Kur'ân. Bu eser, "el-^cAşerât" diye maruftur (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 167, 370; İnbâhu'r-ruvât III, 59; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 54; Keşf II, 1730; el-A'clâm VI, 197; GAS IX, 160).

46. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Rustem b. Yezdiyâr et-Taberî (-310/922).

I. K. ğarîbî'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 270; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 72; GAS IX, 161).

II. R. kellâ fî'l-kelâm ve'l-Kur'ân (GAS IX, 161). Bu risale, Ahmed Hasan Ferhât tahkikiyle, Riyâd ve Dimaşk 1982'de basılmıştır.

47. Ebû Muhammed SELEME B. ^cÂŞİM EN-NAHVÎ el-Bağdâdî (-310/922).

K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 308; İnbâhu'r-ruvât II, 56; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 195, 208; Keşf II, 1730; el-A'clâm III, 172; GAS IX, 136).

48. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl EZ-ZECCÂC (Bağdad: 241/855-311/923).

K. ma'âni'l-Kur'ân ve i'râbihî (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 167, 275; İnbâhu'r-ruvât I, 194, 200; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân I, 49: "K. fî ma'âni'l-Kur'ân"; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 10; Keşf II, 1730; GAL I, 110, SI, 170; el-A'clâm I, 33; GAS I, 49, yazmaları için bk. VIII, 100). Te'lifi 301 h. dir.

^cAbdu'l-Cefil ^cAbduh Şelebî tahkik ve şerhiyle, Kahire, 1974'de iki cilt halinde neşredilmiştir. Hakkında yapılan bir doktora tezi: Dr. Muharrem Çelebî, "Me'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc", Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum, 1976.

49. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed B. Mansûr EL-HAYYÂT en-Nahvî (-320/932 Basra). Aslen Semerkandlı olup, Bağdad'da ikamet etmiştir.

K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 372; İnbâhu'r-ruvât II, 54;

ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 84; Keşf II, 1730; el-A'clâm VI, 199; GAS IX, 164).

50. EL-CA'D Ebû Bekr Muhammed b. 'Usmân b. Musebbih eş-Şeybânî (-320/932, 322).

I. K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 374; İnbâhu'r-ruvât I, 304H, III, 184; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 193).

II. K. ma'âni'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 374; İnbâhu'r-ruvât I, 304, III, 184 H; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 193; el-A'clâm VII, 142; GAS VIII, 175).

51. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Alî b. el-Ĥasan b. Beşîr EL-ĤAKÎM ET-TÏRMÎ ZÎ (vefatı tahminen 302/932). Hafız bir muhaddis, sûfî ve zahid bir zattır. Irak ve Horasan'da ilim tahsil etmiştir.

Taşşîlu nezâ'iri'l-Ķur'ân

İskenderiyye, el-Mektebetu'l-Belediyye 3585/2 H; 35 yk., mikrofilmi Câmi'atu'd-duveli'l-'arabiyye'dedir (F. Seyyid, Fihrisiu'l-mahtûtât I, 26).

Neşredilmiştir: Hasenî Naşr Zeydân tahkikiyle, Kahire, 1970.

52. Ebû Bekr Muhammed b. el-Ĥasan B. DUREYD b. 'Atâhiyye el-Ezdî el-Başrî el-Luĝavî (Basra 223/837-321/933 Umân). Basriyyûn grubundaki dilcilerin sonuncusudur. Dil, âdâb, şiir ve ensâbta asrının önde gelenidir.

I. K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 277; İnbâhu'r-ruvât III, 97H; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân IV, 324; Keşf II, 1207-8; GAS VIII, 105).

II. K. luĝâtî'l-Ķur'ân. Bu eserini tamamlamamış (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 170; el-A'clâm VI, 310; GAS VIII, 105).

53. EBU ZEYD Ahmed b. Sehl EL-BELĤÎ (Belh 235/849-322/933).

I. K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 169; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn, I, 43).

II. K. mâ uĝlika min ğarîbî'l-Ķur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 43; GAS IX, 189). Eser için İbnu'n-Nedîm şu ifadeyi kullanır: "Kitâbun ceme'a fihî mâ ulliĝa 'anhu fî ğarîbî'l-Ķur'ân" (el-Fihrist s. 607).

54. Ebû 'Abdillâh İbrâhîm NİFTAVEYĤÎ b. Muhammed b. 'Arefe b. Suleymân el-Ezdî el-Başrî (Vâsit 244/858-323/935, 324 Bağdad). Nahiy, dil ve hadis alimidir. Zâhirî mezhebinde fakihdir. Sadûk ve sika bir zattır. Kûfeli nahviyyândandır.

K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 373; İnbâhu'r-ruvât I, 215; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 21; el-A'clâm I, 58; GAS VIII, 149).

Halep'deki bir kütüphanede 7/13. asra ait bir yazması bulunduğu zikredilir bk. GAS VIII, 149.

55. Ebu'l-Ĥuseyn 'Abdillâh b. Muhammed b. Sufyân EL-HAZZÂZ en-

Nahvî (-325/937).

K. ma^câni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 376; İnbâhu'r-ruvât II, 131H, 135; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 248; Keşf II, 1730; GAS IX, 165).

56. Ebû Bekr Muhammed b. el-Qâsım b. Muhammed B. Beşşâr EL-EN-BÂRÎ el-Bağdâdî (Enbar 271/884-328/940, 327 Bağdad). Kûfeli nahviyyûndandır. Nahiv ve edebiyatı en iyi bilenlerdendir. ed-Dâreketnî, bu zattan ilim tahsil etmiştir.

I. K. el-hâ'ât fi Kitâbillâh (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 172; GAL I, 119; el-A^clâm VII, 226; GAS IX, 147).

Neşredilmiştir: Hasan Şazilî Ferhûd tahkikiyle, Mecmû^catu Kulliyeti'l-âdâb (Riyâd), 6, 1979, 69-94; Kahire, 1980.

II. K. el-lâmât (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 172).

III. K. el-muşkil fi ma^câni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 338; İdâhu'l-meknûn II, 332; GAS VIII, 153). Muşkilu'l-Qur'ân tarzında da anılır (bk. İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a^cyân IV, 331). İbnu'n-Nedîm, K. ma^câni'l-Qur'ân olarak da zikreder (el-Fihrist, s. 167).

57. EBU'L-FADL EL-MUNZİRÎ (-329/941).

Ziyâdât 'âlâ K. ma^câni'l-Qur'ân li'l-Ferrâ'.

Bk. el-Ferrâ' (-207/822), K. ma^câni'l-Qur'ân.

58. Ebû Bekr Muhammed b. ^cUzeyz ES-SİCİSTÂNÎ el-^cUzeyzî (-330/942).

K. ğarîbi'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 169; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 194). K. fi tefsîri ğarîbi'l-Qur'ân (İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a^cyân IV, 308). Nuzhetu'l-kulûb fi tefsîri ğarîbi'l-Qur'ân (Keşf II, 1945). Bu kıymetli eser, İbnu'l-Enbârî (-328/940)'nin yardımıyla 15 yıllık bir sürede meydana getirilmiştir.

Yazmaları için bk. GAL SI, 183; GAS I, 43-44.

Neşredilmiştir:

Kahire, 1295, el-Matba^catu'l-emîriyye. ^cAlî b. Aĥmed el-Maĥdûm ^cAlî el-Mehâyimî'nin Tebsîru'r-Raĥmân ve teysîru'l-Mennân adlı eserinin hamışindedir.

Arrah, 1307. İsmâ'îl b. ^cUmer b. el-Keşîr'in Tefsîr'inin kenarındadır.

Kahire, 1325, Muĥyiddîn en-Na^csânî'nin tashihiyle; 1926; 1355/1936, Muştafâ ^cİnânî tarafından el-Matba^catu'r-raĥmâniyye'de basılmıştır; trsz., Dâru't-turâs.

59. EBU'L-^cABBÂS Aĥmed b. Muhammed B. el-Vefîd VELLÂD en-Nahvî et-Temîmî el-Mısrî (-332/944).

K. fi ma^câni'l-Qur'ân (İnbâhu'r-ruvât I, 134'de) şu ifade vardır:

و قد كان قد أُملي كتاباً في معاني القرآن و توفي ولم يخرج منه إلا بعض سورة البقرة.

60. Ebu'l-Hasan ^cAlî b. ^cÎsâ b. Dâvûd B. EL-CERRÂĤ el-Baġdâdî el-Hasanî (244/859-334/946 Baġdad). Abbâsî halifelerinden el-Muktedir ve el-Kâdir'in veziridir.

K. ma^câni'l-Qur'ân ve tefsîrihî ve muşkilihî. Bu eserin yazılmasında Ebû Bekr b. Mucâhid ve Ebu'l-Huseyn el-Hazzâz en-Naĥvî'nin yardımları vardır (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 168, 563; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 419; el-A^clâm V, 133).

61. EBU CA^cFER Aĥmed b. Muĥammed b. İsmâ^cil b. Yûnus EN-NAĤ-HÂS el-Mıŝrî en-Naĥvî (-338/950, 337).

K. ma^câni'l-Qur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 68; Keşf II, 1730; GAL I, 132, SI 201; el-A^clâm I, 199; GAS I, 49, VIII, 242). K. el-^câlim ve'l-mute-^callim fi ma^câni'l-Qur'ân (Fehresetu İbni Hayr s. 65; Mu^ccemu muşannefâtî'l-Qur'ânî'l-kerîm IV, 214).

Bursa, Ulucâmîi 129; 201 yk., 550 h., III. cilt, Sûretu'l-ĥacc'dan Sûretu'l-feth'e kadar.

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mışriyye 385 tefsîr; 233 yk., 5/11. asır, I. cilt, baştan Sûretu Meryem'e kadar (Fihrisu'l-kutub, Kahire, 1924, I, 62; Fu'âd Seyyid, Fihrisu'l-maĥtûât, Kahire 1380/1961, III, 74).

Dimaşk, Dâru'l-kutubi'z-zâhiriyye 181; 5 yk., bir parçadır (GAS VIII, 242).

Hakkında yapılan bir araştırma: Aĥmed Nasîf el-Cenâbî, Ru'yâ cedîde fi ma^câni'l-Qur'ân li'n-Naĥĥâs, el-Mevrid 7, 2, 1978, 11-29.

62. Ebû ^cAmr Muĥammed b. ^cAbdi'l-Vâhid b. Ebî Hâşim el-Bâverdi (261/875-345/957 Baġdad).

K. el-yevâkît = Risâle fi ġarîbi'l-Qur'ân (el-A^clâm VII, 132). Bu eser, "K. el-yâkûta fi ġarîbi'l-Qur'ân" ünvanıyla da zikredilir, bk. GAS VIII, 156-157.

63. Ebû Muĥammed ^cAbdullâh b. Ca^cfer B. DURUSTEVEYHÎ b. el-Merzubân el-Fesevî (258/871-347/958).

I. K. el-ma^câni fi'l-Qur'ân (Keşf II, 1730; GAS VIII, 108).

II K. er-redd ^cale'l-Ferrâ' fi'l-ma^câni (GAS VIII, 108).

III. K. et-tevessût beyne Sa^cleb ve'l-Aĥfeş fi'l-ma^câni (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 284; GAS VIII, 108).

64. Ebû Bekr AHMED B. KÂMİL b. Halef b. Şecere b. Mansûr el-Bağdâdî eş-Şeceri el-Kâdî (-350/961). Fıkıh, tefsir, edebiyat ve tarih sahalarında mühim bir alimdir.

K. ğarîbi'l-Kur'ân (İnbâhu'r-ruvât I, 132H; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn, I, 65; Keşf II, 1207; GAS IX, 169).

65. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ziyâd b. Hârûn EN-NAKKAŞ el-Mevsilî el-Bağdâdî el-Ensârî (-351/962, 350).

I. K. el-işâre fi ğarîbi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 162; es-Suyûtî, Tabakâtu'l-mufessirîn, s. 81; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 132; Keşf I, 98; el-A'âm VI, 310).

II. K. el-muvađđih fi'l-Kur'ân ve ma'ânîhi (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 163; el-A'âm VI, 310). el-Muvađđih fi ma'ânî'l-Kur'ân (es-Suyûtî, Tabakâtu'l-mufessirîn s. 81; Keşf II, 1905).

III. K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l e'yun... s. 82-83; Keşf II, 2001).

66. Ebû 'Abdi'l-Ħamîd İshâk b. Seleme b. Velîd b. Zeyd b. Esed el-Endelusî EL-ĶAYNÎ (-368/978).

Ķarîbu'l-Kur'ân (Keşf II, 1207).

67. Ebû 'Abdillâh el-Ħuseyn b. Ahmed B. HÂLEVEYHÎ (-370/980).

I. K. el-elifât.

Neşredilmiştir: Alî Ħuseyn el-Bevvâb tahkikiyle, el-Mevrid, II, 1982, 73-88.

II. K. i'râbu şelâsîne sûreten mine'l-Kur'ân/ et-Tarîkiyye/ K. et-tarîkiyyât (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

Yazmaları için bk. GAS IX, 170-171.

Neşredilmiştir: Haydarâbâd-Kâhire, 1941.

Hakkında yapılan bir araştırma: F. Krenkow, The I'râb of thirty sûrahs by Ibn Khalaweyh, Islamic Culture 10, 1936, 248-259.

68. EL-HÂLİDİYYÂN:

Ebû Bekr Muhammed b. Hâşim b. Va'le (vefâtı tahminen 380/990).

Ebû 'Uşmân Sa'îd (-4/10. asrın sonu).

K. el-eşbâh ve'n-nezâ'ir (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 743; GAL I, 20; GAS I, 383).

69. Ebu'l-Hasan 'Alî b. 'Îsâ b. 'Alî ER-RUMMÂNÎ (-296/909-384/994).

K. ğarîbi'l-Kur'ân (İnbâhu'r-ruvât II, 295; GAS VIII, 113).

70. Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. el-Muṭahhar el-'Adevî EŞ-ŞİMŞÂTÎ (-394/1004'den sonra).

K. ğarîbî'l-Kur'ân (GAS VIII, 183).

71. Ebu'l-Ħasan (Ebu'l-Ħuseyn) Aĥmed B. FÂRÎS b. Zekeriyâ' er-Râzî (329/941-395/1004). Lugatçı ve Kûfiyyûn grubunda bir nahivcidir.

K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir, diĝer adıyla 'K. el-efrâd' (GAS VIII, 213).

72. EBÛ HİLÂL el-Ħasan b. °Abdillâh b. Sehl b. Sa°id b. Yahyâ b. Mih-rân EL-°ASKERÎ (-395/1005'den sonra).

K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir (GAS VIII, 185).

Kayseri, Raşit Efendi 1066; 140 yk., 9/15. asır (bk. R. Şeşen, Nevâdiru'l-maĥtûâtî'l-°arabiyye fi mektebâti Turkiyâ, I, 209).

73. EBÛ °UBEYD Aĥmed b. Muĥammed b. °Abdi'r-Raĥmân EL-HE-REVÎ (-401/1011, 402).

K. el-ĝarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs (Fehresetu İbni Ħayr s. 69; İbnu Ħal-likân, Vefeyâtu'l-a'yân I, 96, IV, 286; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 79, 130, II, 62; Keşf II, 1206).

Yazmaları pek çoktur bk. GAL I, 131; GAS VIII, 225-226.

Buna baĝlı olarak yazılan eserler:

a. Ebu'l-Fađl Muĥammed b. Naşr b. Muĥammed es-Selâmî el-Baĝdâdî (-550/1155), et-Tenbîh °alâ ĥata'î'l-Ġarîbeyn (yazmaları için bk. GAL SI, 200; GAS VIII, 226).

b. Ebu'l-Mekârim °Alî b. Muhammed b. Hibetillâh en-Naĥvî el-Vezîr (-561/1165), Muĥtaşaru'l-Ġarîbeyn (Buĝye II, 201; Keşf II, 1209; yazmaları için bk. GAS VIII, 226).

c. Ebû Mûsâ Muĥammed b. °Umer b. Aĥmed el-Medenî el-İşfehânî (-581/1185), el-Muĝîs fi tekmileti'l-Ġarîbeyn (Keşf II, 1209; yazmaları için bk. GAS VIII, 226, IX, 317). Neşredilmiştir: el-Mecma°u'l-muĝîs fi Ġarîbeyi'l-Kur'-ân ve'l-hadîs, tahkik: °Abdu'l-Kerîm el-°Uzbâvî, Mekke, 1986/1406, Cami'atu Ummi'l-Kurâ.

d. el-Medînî (-581/1185)'nin, "K. fi hefevâti Kitâbi'l-ĝarîbeyn" ünvanlı bir diĝer eseri vardır (Keşf II, 1209).

e. Ebû °Abdillâh Muĥammed b. °Alî b. el-Hıdr b. °Asâkir el-Ġassânî el-Mâlakî (-636/1239), el-Muşerri°u'r-revî fi'z-ziyâde °alâ Ġarîbeyi'l-Herevî (Buĝye I, 180; Keşf II, 1209; GAS VIII, 226, IX, 317).

74. el-Ħuseyn b. el-Kâsım b. °Alî b. °Abdillâh EL-MEHDÎ li-Dînillâh (-404/1013). Zeydîlerin 5. imamıdır.

Tefsîru'l-ĝarîb min Kitâbillâh.

Berlin 10238; 32-60 yk., 993 h., III. cilt.

San°â' (H. Y. Nâmî, el-Ba°setu'l-muşriyye li-taşvîri'l-maĥtûâtî'l-°arabiyye

fi bilâdî'l-Yemen, Kahire, 1952'den naklen GAS I, 569; ayrıca bk. Mu^ccemu muşannefâtî'l-*Ḳur'âni'l-kerîm*, III, 296).

75. Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasan B. Fûrek el-Enşârî el-İşbehânî (-406/1015).

Ḡarîbu'l-*Ḳur'ân*.

Üsküdar, Selim Ağa Kütüphanesi 227; 139 yk. (bk. Mu^ccemu muşannefâtî'l-*Ḳur'âni'l-kerîm* III, 304).

76. Ebû Yahyâ Muhammed b. Aḥmed b. ^cAbdi'r-Raḥmân b. Muhammed b. ^cAbdi'r-Raḥmân b. Şumâdiḥ ET-TUCÎBÎ es-Serakustî el-Endelusî (-419/1028).

Muhtasar min Tefsiri'l-İmâm eṭ-Ṭaberî.

San^câ, el-Mektebetu'l-mutevekkiliyye; 252 yk., 20 str., 615 h., bilinen tek nüshasıdır.

Neşredilmiştir: Tahkik, Muhammed Hasan Ebi'l-^cAzm, I-II cilt, Kahire, 1400/1980, el-Hey'etu'l-mişriyyeti'l-^câimme li'l-Kitâb.

et-Tucîbî, Mukaddimedede eser hakkında şu bilgiyi verir (s. 29):

إِنِّي قَصَدْتُ بِمَا جَمَعْتَهُ فِي هَذَا الْكِتَابِ مِنْ تَفْسِيرِ غَرِيبِ الْقُرْآنِ وَ تَأْوِيلِهِ: أَلِي الْإِخْتِصَارِ عَلَي
الْإِخْتِصَارِ وَ تَفْسِيرِ اللَّفْظَةِ غَيْرِ الْجَارِيَةِ عَلَي السَّنَةِ النَّاسِ كَافَةً.

77. Ebû Alî Aḥmed b. Muhammed b. el-Ḥasan EL-MERZÛKÎ (-421/1030).

K. ḡarîbi'l-*Ḳur'ân* (GAL SI, 502; GAS VIII, 230).

Medine, Maḥmûdiyye 29 L. 85 (O. Spies, ZDMG, 90, 1936, s. 107'den GAS VIII, 230).

78. Ebû ^cAbdi'r-Raḥmân İsmâ'îl b. Aḥmed b. ^cAbdillâh ED-DARÎR en-Nisâbûrî el-Hîrî (361/972-430/1039).

Vucûhu'l-*Ḳur'ân*.

Cambridge, the Library of the University of Cambridge Or. 1282; 156 yk., 752 h., eserin bilinen tek nüshası budur. Mikrofilm, Câmî^catu'd-duveli'l-^carabiyye, Ma^chedu'l-maḥtûâtî'l-^carabiyye, tefsîr 288 (Fihrisu'l-maḥtûât I, 50)'dedir (bk. İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-^cyun..., tahkiki yapan zatın "Mukaddime"si s. 51; Yahyâ b. Sellâm, K. et-teşârîf, tahkiki yapan hanımın "Mukaddime"si, s. 32; Mu^ccemu muşannefâtî'l-*Ḳur'âni'l-kerîm* IV, 263).

79. Ebû Muhammed MEKKÎ B. EBÎ ṬÂLİB Ḥammûş b. Muhammed el-Endelusî el-*Ḳaysî* (Kayravan 355/966-437/1045 Kurtuba).

Ğarîbu'l-Ğur'ân (Fehresetu İbni Hayr s. 67; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 338). Bu eserin esas adı "el-^cUmde fî ğarîbi'l-Ğur'ân"dır.

Neşredilmiştir: el-^cUmde fî ğarîbi'l-Ğur'ân, tahkik, Yûsuf ^cAbdi'r-Raĥmân el-Mar'aşî, Beyrut 1401/1981, Mu'essesetu'r-risâle; 2. tab'ı, Beyrut 1404/1984.

Bu eserin müellifi tarafından bir muhtasarı yapılmıştır: "Tefsîru'l-muşkil min ğarîbi'l-Ğur'ân".

Neşredilmiştir: Tahkik, Dr. Alî Huseyn el-Bevvâb, Riyâd, 1406, Mektebetu'l-ma^cârif. Diğer neşri: Tefsîru'l-muşkil min ğarîbi'l-Ğur'âni'l-^cazim ^cala'l-icâz ve'l-ihtisâr, tahkik, Hudâ eĥ-Ŧavîl el-Mar'aşî, Beyrut 1408/1988, Dâru'l-beşâ'iri'l-islâmiyye.

80. Ebû Abdillâh Muĥammed b. Aĥmed B. MUŦARRİF EL-KİNÂNÎ (387/997-454/1062). Kıraat alimidir.

K. el-Ğurteyn/ Kitâbey Muşkili'l-Ğur'ân ve ğarîbihî li'bni Ķuteybe (GAL SI, 186; el-A^clâm IV, 206; GAS VIII, 163).

Bu eser, ^cAbdu'l-Ĥafiz Sa^cd ^cAtiyye tashihiyle, Kahire 1355/1936'da, Mektebetu'l-Ĥâncî tarafından basılmıştır. Ofset suretiyle ise, Dâru'l-ma^crife yayınevince, Beyrut 1401/1981'de yeniden neşredilmiştir.

Bk. İbnu Ķuteybe (-276/889), K. tefsîri ğarîbi'l-Ğur'ân.

81. Ebû ^cAlî el-Ĥasan b. Aĥmed B. EL-BENNÂ' ^cAbdillâh el-Baġdâdî el-Ĥanbelî (396/1006-471/1079). Hanbelî fakîhi ve hadis alimidir.

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e^cyun... s. 83; Keşf II, 2001).

82. Ebû ^cAbdillâh el-Ĥuseyn b. Muĥammed b. İbrâhîm ED-DÂMEĞÂNÎ (398/1007-487/1085).

el-Vucûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Ğur'âni'l-kerîm / ez-Zevâ'id ve'n-nezâ'ir (ve fevâ'idu'l-beşâ'ir) fî ğarîbi'l-Ğur'ân.

Baġdad, Mektebetu'l-evĥâfi'l-^câmmе 6576.

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mışriyye (Katalog 1924, I, 66).

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mışriyye (Katalog 1924, I, 53).

Eserin muhtelif isimlerle zikredilmesi (bk. GAL S II, 986), vucûh, nezâir ve ğarîb kelimelerin birbirine yakın konular olmasından kaynaklanmaktadır.

^cAbdu'l-^cAziz Seyyidu'l-Ehl, "Ķâmûsu'l-Ğur'ân ev işlâhu'l-vucûh ve'n-nezâir fi'l-Ğur'ân" ünvanıyla bablarında takdim ve te'hir yaparak "Ķâđı'l-ĥudât Ebû ^cAbdillâh Muĥammed b. ^cAlî b. Muĥammed b. el-Ĥuseyn ed-Dâmegâni"ye nisbetle neşretmiştir. I. tab'ı, Beyrut 1970, Dâru'l-^cilm li'l-melâyîn, II. tab'ı, 1977, III. tab'ı, 1983'de aynı yer ve yayınevince yapılmıştır. Burada belirtilmesi gereken

bir önemli husus da, müellifin ismi üzerinde farklı rivayetlerin bulunmasıdır. Eser ve müellif değişik ünvanlarla zikredilse bile birbirinin aynıdır.

83. Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed el-Fađl ER-RÂĞİB EL-İŞ-FEHÂNÎ el-Luğavî (-502/1108). Hakîm ediblerdendir.

Mufredâtu elfâzıl-Qur'ân (Keşf II, 1773)/Mufredâtu'l-Qur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 329)/ el-Mufredât fi ğarîbi'l-Qur'ân (Sergis, Mu'cemu'l-maṭbû'âti'l-arabiyye ve'l-mu'arreb, 923; GAL I, 289, SI, 506; el-A'âlâm II, 279).

Neşredilmiştir:

el-Mufredât fi ğarîbi'l-Qur'ân;

Kahire 1324/1906, el-Matba'atu'l-Meymeniyye; 1340/1921, "en-Nihâye fi tefsîri ğarîbi'l-hadîs ve'l-eşer" adlı kitabın kenarında; 1960.

Tahran 1384/1964, Seyyid Muhammed Geylânî tahkikiyle, el-Mektebetu'l-Murteḍaviyye'ce basılmıştır. Bu neşrinden ofset sûretiyle Beyrut 1397/1977'de yeniden tab edilmiştir.

Kahire 1970, Mektebetu'l-Ancelb el-muşriyye-el-Matba'atu'l-fenniyyeti'l-hadîse'de basılmıştır. Dr. Muhammed Aḥmed Ḥalfillâh tarafından tahkiki yapılmıştır.

"Mu'cemu mufredâti elfâzi'l-Qur'ân" ünvanıyla, Nedîm Mar'aşlî tahkikiyle, Beyrut 1972/1392, Matba'atu't-teḳaddumi'l-arabi'de basılmıştır.

84. Ebu'l-Hasan alî b. ubeydillâh b. Naşr B. EZ-ZÂĞÛNÎ el-Ḥanbelî (-527/1132). Hanbelilerin ileri gelen bir fakihî ve tarihçidir. İbnu'l-Cevzî'nin hocasıdır.

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e'yun..., s. 83; Keşf II, 2001).

85. Ebû Ca'ferek Aḥmed b. alî b. Muhammed EL-BEYHAKÎ (470/1077-544/1150). Luğatçı ve kıraat alimidir.

el-Muḥîṭ bi-luğâti'l-Qur'ân (Keşf II, 1619; el-A'âlâm I, 168; Mu'cemu muşannefâti'l-Qur'âni'l-kerîm IV, 186; Emîl Ya'kûb, el-Me'âcimu'l-luğaviyyeti'l-arabiyye, s. 193).

86. Ebû abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. umer b. alî EL-KEFERTÂ-BÎ el-Luğavî (-553/1158).

Ġarîbu'l-Qur'ân (Keşf II, 1208; el-A'âlâm VIII, 22; Mu'cemu muşannefâti'l-Qur'âni'l-kerîm III, 303).

87. Ebu'l-Fađl Ḥubeys b. İbrâhîm Tiffisî (-558/1163).

Vucûhu'l-Qur'ân. Arapça-farsça.

Neşredilmiştir: Tahkik, Mehdî Muḥakkîk, Tahran, 1340 hş.

88. Zeynu'l-meşâyiḥ Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Bikâli el-Ḥârezmî (-562/1167).

Terâcimu'l-e'âcım (fı tefsîri mufredâtı'l-Qur'ân). Sûre tertibine göreğir. Arapça-farsça (Keşf I, 394).

Ayasofya 4665; 65 yk., 713 h.

89. EBU'L-BEREKÂT Kemâluddîn °Abdu'r-Rahmân b. Muḥammed B. EL-ENBÂRÎ (513/1119-577/1181 Bağdad). Dil, edebiyat ve tarih alimidir.

el-Beyân fı ğarîbî'l-Qur'ân.

Neşredilmiştir: Tâhâ °Abdi'l-Hamîd tahkikiyle, Kahire, 1969, el-Hey'etu'l-mişriyyeti'l-°âmme, 421 s. (bk. Mu'cemu muşannefâtı'l-Qur'âni'l-kerîm III, 293).

90. °Abdu'l-Hakk b. °Abdi'r-Rahmân b. °Abdillâh el-Ezdî el-İşbilî el-Endelusî, İBNU'L-HARRÂT (510/1116-581/1185).

Mu'cemu ğarîbeyi'l-Qur'ân ve'l-ḥadıṣ. 25 cüz'dür. (el-A'elâm IV, 52; °Alî °Abdi'l-Vâhid Vâfi, Fıkhı'l-luĝa s. 305; Mu'cemu muşannefâtı'l-Qur'âni'l-kerîm III, 303).